

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال هجدهم، شماره دوم

تابستان ۱۳۹۶، شماره مسلسل ۷۰

باز کاوی انگیزه پیامبر ﷺ در تدارک غزوه تبوک

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۰/۱۲

تاریخ تأیید: ۹۶/۸/۱۶

علی محمد ولوی *

سمیه بخشی زاده **

غزوه تبوک، در نهمین سال هجرت پیامبر ﷺ رخ داد. سه رویکرد در جامعه اسلامی آن روزگار به چشم می‌خورد: «پاسداری از سنت‌های گذشته»، تثبیت قدرت و تحکیم جایگاه فردی و قبیله‌ای خود در سازمان‌بندی سیاسی جدید و «پایبندی به آموزه‌های دینی و مقابله با سنت‌های جاهلی». در چنین جامعه‌ای، اقدام‌های پیامبر ﷺ برای نهادینه‌سازی ارزش‌های نوین، در قالب‌های مختلفی دنبال می‌شد و حرکت‌های نظامی ایشان را هم می‌توان از این زاویه نگریست.

در این نوشتار، با استفاده از روش گونه‌شناسی، اقدام‌ها و سخنان پیامبر ﷺ در غزوه تبوک بررسی شده و با اقدام‌ها و گفتارهای آن حضرت در غزوه خیبر مقایسه گردیده است. بر اساس این مقایسه، می‌توان گفت برخلاف غزوه خیبر که هدف اصلی آن نظامی بود، غزوه تبوک با هدفی عمدتاً اجتماعی - سیاسی برنامه‌ریزی شده بود.

* عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء، رایانامه: a.valavi@alzahra.ac.ir

** دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه لرستان، رایانامه: bakhshizadehsomaye@gmail.com

کلیدواژگان: پیامبر ﷺ، غزوه تبوک، غزوه خیبر، مدینه، ارزش‌های اسلامی.

۱. مقدمه

به نظر می‌رسد که در جریان غزوه تبوک، با وجود صورت نظامی آن، اهداف و برنامه‌های بنیادی تری پی‌گیری می‌شدند. این استنباط اولیه، با مطالعه تاریخ حاصل می‌شود؛ زیرا با وجود ابعاد گسترده این حرکت نظامی، برخوردی با دشمن انجام نشد. گزارش‌های تاریخی، غزوه تبوک را بیشتر شبیه به مانوری نظامی جلوه می‌دهند؛ اما در همین گزارش‌ها، جزئیات حرکت نیروهای تحت فرمان پیامبر ﷺ با ریزی و دقت خاصی مورد توجه قرار گرفته است. از سوی دیگر، توجه ویژه قرآن کریم به جنگ تبوک و چشم‌پوشی این کتاب مقدس از اهداف نظامی جنگ و نیز توجه ویژه‌اش به رفتارشناسی اصحاب پیامبر ﷺ که در آیات ۳۷ تا ۱۲۱ سوره توبه انعکاس یافته، این فرضیه را قوت می‌بخشد که غزوه تبوک برای رویارویی مستقیم با امپراتوری روم، هدف‌گذاری و برنامه‌ریزی نشده بود.

جهت آزمون این فرضیه، در مقاله‌ای با عنوان «غزوه تبوک، حرکتی نظامی یا تدبیری اجتماعی - سیاسی»، بین دو سخنرانی پیامبر ﷺ که یکی در غزوه تبوک و دیگری در میان سپاهیان عازم موته ایراد شده بود، با استفاده از روش فراوان‌سنجی و مقایسه گزاره‌ها در تحلیل محتوا، مقایسه‌ای صورت گرفت.^۱ نتایج حاصل از این بررسی، نشان داد که سخنرانی‌های پیامبر ﷺ درباره این دو حرکت مهم نظامی که تقریباً در یک محدوده زمانی و برای مقابله با هدف مشابهی برنامه‌ریزی شدند، محتوایی کاملاً متفاوت دارند. بیش از ۹۵ درصد از محتوای سخنرانی پیامبر ﷺ در جمع سپاهیان عازم موته، جهت‌گیری نظامی دارد؛ درحالی‌که تقریباً تمامی محتوای سخنرانی ایشان در تبوک، دربرگیرنده محتوای اجتماعی - سیاسی است و در آن، برنامه‌ریزی و یا توصیه‌های ویژه نظامی دیده نمی‌شود. پس از بررسی سخنرانی پیامبر ﷺ در تبوک، برای اطمینان بیشتر

از نتایج به دست آمده و تقویت فرضیه مورد نظر، بر آن شدیم تا بار دیگر همان فرضیه را مورد بررسی قرار دهیم. این بار نیز با استفاده از گونه دیگر از روش تحلیل محتوا که روشی پژوهشی و علمی برای تفسیر متن می باشد، همان نتایج به دست آمد.

در تعریف این روش، می توان این گونه نگاشت که: «تحلیل محتوا، در حقیقت، فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتواست.»^۲ روش تحلیل محتوا، در خصوص متونی معنا پیدا می کند که برای انتقال پیام و مفاهیمی خاص نوشته شده و دارای ماهیتی مشخص باشند و کمک می کند تا مفاهیم نهفته در این نامه ها، به صورت نظام مند استخراج و بازیابی شوند. از این رو، تحلیل محتوا در مورد کلمات عامیانه ای که دارای مفاهیم ساده بدیهی و مشخص هستند، به کار نمی رود. پیام هایی که توسط متن منتقل می شود، می تواند دارای معانی مختلفی باشد. بنابراین، به واسطه تحلیل محتوا، باید معانی اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیام ها، به صورت نظام مند بوده، از قوانین و دستورات مشخصی تبعیت می کنند.^۳

این پژوهش با استفاده از روش گونه شناسی در تحلیل محتوا، تمام اقدام ها و سخنان پیامبر ﷺ در دو غزوه تبوک و خیبر را که در یک محدوده زمانی و با نیت قبلی برای جهاد برنامه ریزی شده بودند، مورد بررسی قرار داده و با یکدیگر مقایسه کرده است. لازمه انجام چنین پژوهشی، دسترسی به روایات مربوط به دو غزوه تبوک و خیبر بود. از این رو، با توجه به انعطاف روش اتخاذ شده و اولویت گزارش های قرون سوم و چهارم هجری قمری و تکراری بودن داده ها در متون قرون بعد، گزارش های مورد مقایسه از این دو غزوه، از مهم ترین منابع تاریخی این دو قرن اقتباس شد. این منابع عبارتند از: مغازی واقدی^۴، طبقات الکبری^۵، السیره النبویه^۶، تاریخ یعقوبی^۷، فتوح البلدان^۸ و تاریخ طبری^۹.

گفتنی است، با توجه به اهمیت غزوات پیامبر ﷺ نزد محققان، پژوهش های بسیاری درباره این بُعد از زندگانی حضرت ﷺ و جامعه آن روز صورت گرفته است که غزوه تبوک

نیز به عنوان بزرگ‌ترین لشکرکشی مسلمانان در زمان حیات رسول خدا ﷺ، از دید تیزبین آنان مخفی نمانده است؛ از جمله:

- مقاله «سنخ‌شناسی و تبیین رفتاری صحابه پیامبر ﷺ در غزوه تبوک بر اساس سوره توبه»، نوشته علی محمد ولوی و هدیه تقوی^{۱۰}؛

- و مقاله «غزوه تبوک وما فیها من المعجزات»، اثر محمد بن سعد الشعوبی^{۱۱}.

اما آنچه این پژوهش را از دیگر پژوهش‌ها متمایز می‌کند، نخست، موضوع مورد بررسی آن، و سپس، استفاده از روش کمی - کیفی تحلیل محتواست که بر اساس آن، هدف پیامبر اکرم ﷺ از شکل‌گیری و تدارک غزوه تبوک را شناسایی و معرفی می‌نماید.

۲. گونه‌شناسی موضوع

تردیدی نیست که نیت پیامبر ﷺ در تدارک هریک از دو غزوه تبوک و خیبر را می‌توان در سیره نظری و عملی آن حضرت جست‌وجو کرد. سیره عملی پیامبر گرامی اسلام ﷺ در اقدام‌ها، و سیره نظری حضرتش در گفتار و سخنان ایشان بازتاب یافته است. از این رو، هر کدام از این محورها به تفکیک و با توجه به اقتضائات این دو غزوه، مورد توجه قرار گرفته و با یکدیگر مقایسه شده است. شایان ذکر است که اقدام‌ها و سخنان پیامبر ﷺ در غزوه خیبر، تا هنگام شروع درگیری نظامی میان دو طرف مورد بررسی قرار گرفت؛ تا به این ترتیب، شرایط یکسانی برای مقایسه میان این دو غزوه مهیا گردد.

اقدام‌ها و سخنان پیامبر ﷺ در این دو غزوه را می‌توان به چهار گونه رفتاری تقسیم نمود که عبارت‌اند از: اعتقادی - عبادی، اجتماعی - سیاسی، قضایی و نظامی.

۲-۱. اعتقادی - عبادی: توصیه‌های کلامی و فقهی پیامبر اکرم ﷺ به اصحاب یا

بیان رهنمودهای معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی، هستی‌شناختی و رفتارهای آن حضرت در امور عبادی و اعتقادی چون دعا و استغاثه در پیشگاه خداوند را می‌توان در این گونه رفتار جای داد.

۲-۲. اجتماعی - سیاسی: مجموعه اقدامها و گفتارهای رسول خدا ﷺ درباره اموری چون رهنمودهای اجتماعی - سیاسی، موضع‌گیری در مقابل سنت، فرد، قبیله یا جریانی خاص و اموری از این قبیل، تحت عنوان اجتماعی - سیاسی ثبت شده است.

۲-۳. قضایی: توصیه‌های حقوقی، گفتارها و اقدامهای پیامبر ﷺ در خصوص دعاوی قضایی، ذیل این عنوان شناسایی خواهد شد.

۲-۴. نظامی: اقدامها و سخنان پیامبر ﷺ در راستای مهیاکردن و تجهیز سپاه، انتخاب فرماندهان، فرستادن نیروهای نظامی به مناطق مختلف و اخذ تصمیماتی در جهت آمادگی بیشتر برای رویاروی با دشمن را می‌توان در این گونه رفتار جای داد.

جدول ۱: اقدامهای انجام‌شده توسط پیامبر ﷺ در غزوه تبوک

شماره	اقدامهای گزارش‌شده در غزوه تبوک	مقوله محوری	گونه اقدام
۱	پیامبر ﷺ در جریان آماده‌سازی سپاه برای غزوه تبوک، مردم را ترغیب می‌کردند که در راه خدا نفقه و مرکب به سپاهیان بدهند. ^{۱۲}	تشویق مردم به تجهیز سپاه	نظامی
۲	پیامبر ﷺ برای بسیج نیرو، اشخاصی را به سوی قبایل مختلف و همچنین شهر مکه اعزام داشت؛ تا آنها را برای جنگ حرکت دهند. ^{۱۳}	فراخوان عمومی برای شرکت در جنگ	نظامی
۳	آن حضرت، موضوع را آشکارا به اطلاع مسلمانان رساند تا تمام امکانات خود را برای جنگ آماده سازند و نیز به مسلمانان اطلاع داد که از کدام راه خواهد رفت و چه قصدی دارد. ^{۱۴}	اطلاع‌رسانی عمومی در مورد هدف و مسیر غزوه	نظامی
۴	خرید محصول خرماي یک زن، قبل از رسیدن به تبوک؛ جهت آذوقه سپاه به هنگام بازگشت. ^{۱۵}	تأمین آذوقه سپاه	نظامی
۵	پیامبر ﷺ فرمود: کسی با ما بیرون نیاید؛ مگر مرکوبی قوی و رام داشته باشد. ^{۱۶}	اعلام نوع تجهیزات مورد نیاز برای طی مسیر	نظامی

نظامی	اعلام نوع تجهیزات مورد نیاز برای طی مسیر	رسول خدا ﷺ فرمود: کفش و پاپوش فراوان بردارید که مرد تا کفش به پا داشته باشد، در حکم سواره است. ^{۱۷}	۶
نظامی	مشخص کردن پرچم‌داران سپاه	پیامبر ﷺ به هریک از خاندان‌های معروف انصار و قبایل عرب دستور داد که رایت یا لوایی برای خود بردارند. ^{۱۸}	۷
اعتقادی - عبادی	حکم به عدم نجاست	صدور فرمان در خصوص طهارت عرق بدن، بزاق دهان و ادرار اسب. ^{۱۹}	۸
اعتقادی - عبادی	دعا برای افزایش آذوقه سپاه	چون پیامبر ﷺ از تبوک حرکت نمود، مردم گرفتار کمبود شدید مواد خوراکی شدند. در این هنگام، منادی رسول خدا اعلان کرد: هرکس باقیمانده خوراک خود را بیاورد... آنگاه پیامبر ﷺ برخاست و وضو گرفت و دو رکعت نماز گزارد و دعا کرد تا خداوند بلندمرتبه به آن‌ها برکت دهد. ^{۲۰}	۹
اعتقادی - عبادی	دعا برای نزول باران	... رسول خدا ﷺ رو به راه نهاد و مردم را تشنگی سختی رسید. پس گفتند: ای رسول خدا! اگر خدا را می‌خواندی، به ما آب می‌داد. پس، دعا کرد و خدا سیرایشان ساخت. ^{۲۱}	۱۰
اعتقادی - عبادی	دعا برای افزایش آب	بنا به روایت ابی‌قتاده، در هنگام سفر به سرزمین تبوک، لشکر با بی‌آبی مواجه شد. در این هنگام، پیامبر ﷺ ظرف کوچکی را طلب کرد و انگشتان خود را در آن نهاد که از میان انگشتان ایشان چندان آب جوشید که همه مردم آب برداشتند و نوشیدند و اسب‌ها و مرکب‌های خود را سیراب کردند. ^{۲۲}	۱۱
اعتقادی - عبادی	دعا برای افزایش آب	رسول خدا ﷺ اسیدبن‌حضیر را به سراغ آب فرستاد و آن هنگام، میان حجر و تبوک بودند. اسیدبن‌حضیر مشک آبی در دست زنی دید. او	۱۲

		مشک را برای پیامبر ﷺ آورد و پیامبر ﷺ دعا نمود تا خداوند به آن برکت دهد. سپس، فرمود: بیایید تا همه را آب دهم! و هیچ ظرفی باقی نماند؛ مگر اینکه آن را پُر از آب نمود. ^{۲۳}	
اعتقادی - عبادی	حکم به حرام بودن اموال غارت شده	روزی پیامبر ﷺ در تبوک متوجه شد گروهی جمع شده‌اند. فرمود: چه خبر است؟ گفتند: رافع بن مکیث جهنی شتری را کشته و هر چه خودش احتیاج داشته، برداشته و بقیه را برای مردم گذاشته است. پیامبر ﷺ دستور داد هر چه رافع و مردم برداشته‌اند، بازگردانند و فرمود: این شتر، از اموال غارت شده است و حلال نیست! گفتند: ای رسول خدا! صاحبش اجازه داده است. فرمود: حتی بر فرض اینکه او هم اجازه داده باشد، حلال نیست. ^{۲۴}	۱۳
اجتماعی - سیاسی	معرفی افراد منافق و خنثا کردن توطئه آن‌ها	آشکار نمودن نفاق زید بن لصیت در ماجرای گم شدن شتر آن حضرت. ^{۲۵}	۱۴
اجتماعی - سیاسی	معرفی افراد منافق و خنثا کردن توطئه آن‌ها	افشاکردن و خنثانمودن عمل منافقانه برخی افراد، مانند ودیعه بن ثابت و مخشی بن حمیر که مردم را از جنگ با رومیان می‌ترساندند. ^{۲۶}	۱۵
اجتماعی - سیاسی	معرفی افراد منافق و خنثا کردن توطئه آن‌ها	رسیدن اخباری مبنی بر جاماندن برخی از سپاهیان، و سخنان پیامبر ﷺ در مورد آنان بدین مضمون که: او را بگذارید که اگر خیری در او باشد، خداوند او را به شما ملحق می‌کند و اگر خیری نداشته باشد، خدا شما را از او آسوده کرده است. ^{۲۷}	۱۶
اجتماعی - سیاسی	معرفی افراد منافق و خنثا کردن توطئه آن‌ها	لعن و نفرین چند منافق به دلیل عمل نکردن به دستور ایشان و خوردن از آب چشمه‌ای که از آن نهی شده بودند. ^{۲۸}	۱۷

اجتماعی سیاسی -	معرفی افراد منافق و خنثاکردن توطئه آنها	به رسول خدا ﷺ اطلاع دادند که گروهی از منافقان در خانه سویلم یهودی... اجتماع کرده و نقشه طرح می‌کنند تا بدان وسیله، مردم را از آمدن با شما بازدارند... ایشان طلحه بن عبیدالله را با چند تن مأمور کرد تا بدانجا بروند و خانه مزبور را آتش زنند. ^{۲۹}	۱۸
اجتماعی سیاسی -	معرفی افراد منافق و خنثاکردن توطئه آنها	دستور پیامبر ﷺ مبنی بر آتش زدن مسجد ضرار که توسط منافقان ساخته شده بود. ^{۳۰}	۱۹
اجتماعی سیاسی -	معرفی افراد منافق و خنثاکردن توطئه آنها	آشکار نمودن نفاق جد بن قیس ^{۳۱}	۲۰
اجتماعی سیاسی -	معرفی افراد منافق و خنثاکردن توطئه آنها	خنثاکردن و آشکار نمودن توطئه اصحاب عقبه که قصد ترور پیامبر ﷺ را داشتند. ^{۳۲}	۲۱
اجتماعی سیاسی -	معرفی افراد منافق و خنثاکردن توطئه آنها	نپذیرفتن عذر گروهی از بادیه‌نشینان (۸۲ مرد از بنی غفار) برای شرکت نکردن در غزوه تبوک. ^{۳۳}	۲۲
اجتماعی سیاسی -	دادن خبر مرگ منافقی بزرگ	گویند در تبوک باد شدیدی وزید و پیامبر ﷺ فرمود: این به مناسبت مرگ منافقی است که نفاق او، بسیار بزرگ بوده است. هنگامی که به مدینه بازآمدند، دیدند یکی از منافقان بزرگ، مرده است. ^{۳۴}	۲۳
اجتماعی سیاسی -	آشکار نمودن نفاق عبدالله بن ابی و همراهانش	عبدالله بن ابی، همراه لشکر خود که متشکل از هم‌پیمانان یهودی و منافقش بود، برای رفتن به تبوک در کنار لشکر پیامبر ﷺ اردو زد... اما همین که رسول خدا ﷺ حرکت نمود، ابن ابی و همراهانش از حرکت خودداری کردند و به این طریق، بار دیگر نفاق آنان آشکار شد. ^{۳۵}	۲۴
قضایی	رسیدگی قضایی	قضاوت پیامبر ﷺ در مورد عمل مردی که زنش را به طور غیر عمد کشته بود. ^{۳۶}	۲۵
قضایی	رسیدگی قضایی	قضاوت پیامبر ﷺ در مورد نزاعی که میان مزدور یعلی بن منبه با یکی از مسلمانان رخ داد. ^{۳۷}	۲۶

قضایی	رسیدگی قضایی	قضاوت پیامبر ﷺ در میان دو مرد که بر سر شتری به نزاع برخاسته بودند. ^{۳۸}	۲۷
اعتقادی - عبادی	صدور مجوز خواندن توأمان نماز ظهر و عصر	پیامبر ﷺ از روزی که در ذی‌خشب فرود آمد، نماز ظهر و عصر را با هم می‌گزارد... و تا مراجعت از تبوک، به همین گونه رفتار نمود. ^{۳۹}	۲۸
اجتماعی - سیاسی	بستن پیمان صلح با ساکنان نواحی اطراف سرزمین تبوک	هنگامی که رسول خدا ﷺ به تبوک رسید و در آنجا توقف نمود، ... یحییٰ بن رؤبه، بزرگ «ایله»... به نزد آن حضرت آمد... پیامبر ﷺ برای او و قومش قرارداد صلحی را نوشت. مفاد این پیمان‌نامه، دربرگیرنده مفاهیم سیاسی - اجتماعی است. ^{۴۰}	۲۹
اجتماعی - سیاسی	بستن پیمان صلح با ساکنان نواحی اطراف سرزمین تبوک	رسول خدا ﷺ با اهل اذرح صلح کرد؛ بدین گونه که در هر ماه رجب، یکصد دینار بپردازند. مفاد این پیمان‌نامه، دربرگیرنده مفاهیم سیاسی - اجتماعی است. ^{۴۱}	۳۰
اجتماعی - سیاسی	بستن پیمان صلح با ساکنان نواحی اطراف سرزمین تبوک	رسول خدا ﷺ با اهل مقنا صلح کرد؛ به این شکل که ربع حاصل عروک (نوعی آلت صیادی) و ریسندگی، و یک چهارم ستوران و زرها و میوه‌های خود را ادا کنند. ایشان، یهودی بودند. مفاد این پیمان‌نامه، دربرگیرنده مفاهیم سیاسی - اجتماعی است. ^{۴۲}	۳۱
اجتماعی - سیاسی	خنثاکردن توطئه منافقان در بدگویی از امام علی علیه السلام	پیامبر ﷺ در غزوه تبوک، برخلاف دیگر غزوات، امام علی علیه السلام را با خویش نبرد. در این بین، گروهی از منافقان شروع به بدگویی از آن حضرت کرده، گفتند: پیامبر ﷺ از آن جهت که مصاحبت ایشان را خوش نداشته، او را با خود همراه نکرده است. رسول خدا ﷺ این توطئه را با ذکر حدیث منزلت خنثا نمود. ^{۴۳}	۳۲

اجتماعی - سیاسی	جاگزاردن امام علی <small>عليه السلام</small> در مدینه	<p>هنگامی که رسول خدا <small>صلى الله عليه وآله</small> خواست از مدینه کوچ کند، علی بن ابی طالب <small>عليه السلام</small> را برای سرپرستی خانواده و عیال‌های خویش در مدینه گذارد و به او دستور داد که نزد آن‌ها بماند. کعب بن مالک، یکی از مسلمانان پاک‌اعتقاد که از رفتن به تبوک باز مانده بود، اوضاع سیاسی - اجتماعی شهر مدینه را پس از خروج سپاهیان اسلام از این شهر، بدین شکل شرح می‌دهد: «چون از خانه بیرون می‌آمدم و میان مردم می‌رفتم، اندوهگین می‌شدم؛ چون می‌دیدم که فقط منافقان و بهانه‌تراشان باقی مانده‌اند.» (واقدی، ۱۳۶۹، ص ۷۶۰)</p> <p>با توجه به این نکته، این حرکت پیامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> را می‌توان حرکتی سیاسی - اجتماعی به منظور حفظ و حراست از مقرر حکومت اسلامی دانست.^{۴۴}</p>	۳۳
اجتماعی - سیاسی	مهربانی و محبت به کسانی که در این غزوه با پیامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> همراهی کرده بودند.	<p>ابوخیثمه، ... مردی است که در درستی اسلام او هیچ شک و تردیدی نیست و متهم به نفاق هم نمی‌باشد. او ده روز پس از اینکه پیامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> به سوی تبوک حرکت نمود، به مدینه آمد... چون آنجا رسید، به سرعت آماده شد و در پی سپاه به راه افتاد... هنگامی که نزدیک پیامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> رسید... حضرت با محبت پاسخ او را داد و برایش دعای خیر نمود.^{۴۵}</p>	۳۴
اجتماعی - سیاسی	مهربانی و محبت به کسانی که در این غزوه با پیامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> همراهی کرده بودند.	<p>چون پیامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> در وادی القری فرود آمد، یهودیان بنی‌عریض مقداری هریسه برای پیامبر <small>صلى الله عليه وآله</small> آوردند و ایشان از آن خورد. حضرت مقرر نمود سالیانه چهل بار خرما به عنوان کمک به آن‌ها پرداخت شود.^{۴۶}</p>	۳۵

اجتماعی - سیاسی	مهربانی و محبت به کسانی که در این غزوه با پیامبر ﷺ همراهی کرده بودند.	ابوذر گفته است: من به دلیل شترم، از جنگ تبوک کمی عقب ماندم... ناچار بار خود را برداشته، به پشتم گرفتم و در آن گرمای شدید، پیاده به راه افتادم؛ تا به پیامبر ﷺ برسم... [هنگامی که به ایشان رسیدم] فرمود: آفرین بر ابوذر که تنها راه می‌رود و تنها می‌میرد و تنها برانگیخته می‌شود!... مثل این بود که یکی از عزیزان خانواده‌ام از من باز مانده و نرسیده است. خداوند در هر گامی که برداشته‌ای تا به من برسی، گناهی را از تو آمرزیده است. ^{۴۷}	۳۶
اجتماعی - سیاسی	مهربانی و محبت به کسانی که در این غزوه با پیامبر ﷺ همراهی نکرده بودند.	پیامبر ﷺ هنگام بازگشت از تبوک، تمام منافقان عذرجو را بخشید؛ اما کار مسلمانان پاک‌اعتقاد را به خدا سپرد و به مردم دستور داد که با آنان سخن نگویند. هنگامی که توبه این افراد از سوی خداوند مورد پذیرش قرار گرفت، با مهربانی با آنها رفتار کرد. ^{۴۸}	۳۷
اجتماعی - سیاسی	دقت نظر پیامبر ﷺ درباره حضور یا عدم حضور افراد و قبایل	ابورهم غفاری که همان کلتوم بن حصین است، گوید:... شبی همراه آن حضرت در ناحیه اخضر حرکت می‌کردم... پیامبر... شروع به سؤال درباره افرادی از قبیله بنی‌غفار کرد که در جنگ شرکت نکرده بودند و من درباره آنها به پیامبر ﷺ خبر می‌دادم. ^{۴۹}	۳۸
اجتماعی - سیاسی	دقت نظر پیامبر ﷺ درباره حضور یا عدم حضور افراد و قبایل	گویند: تنی چند از مسلمانان به علت تأخیر در تصمیم‌گیری، بدون آنکه درباره پیامبر ﷺ شک و تردیدی داشته باشند، از همراهی با رسول خدا ﷺ بازماندند که از جمله ایشان، کعب بن مالک بود و خودش در این باره گفته است:... پیامبر ﷺ تا زمان ورود به تبوک مرا به خاطر نیاورده بود و آنجا درحالی که با مردم	۳۹

		نشسته بود، فرمود: کعب بن مالک چه کرد؟ مردی از بنی سلمه به طعنه گفته بود: دو بُرد (لباس) او و نگاه کردن به حواشی آن، او را از سفر بازداشت. معاذ بن جبل [وقتی این جمله را شنید،] گفته بود: بسیار بد گفتی! به خدا سوگند ای رسول خدا! ما درباره او جز خیر و نیکی سراغ نداریم. ^{۵۰}	
نظامی	مشورت با صحابه در مورد پیشروی در خاک روم	پس از مشخص شدن این مطلب که امپراتور روم قصد حمله به قلمرو مسلمانان را نداشته است، پیامبر ﷺ با اصحاب در مورد پیشروی در سرزمین روم مشورت نمود. ^{۵۱}	۴۰
نظامی	سرکرده قراردادن عباد بن بشر بر نگهبانان سپاه در تبوک	پیامبر ﷺ عباد بن بشر را سرکرده نگهبانان تبوک قرار داده بود و او با یاران خود، اطراف سپاه را پاسداری و نگاهبانی می کرد. ^{۵۲}	۴۱
نظامی	فرستادن خالد بن ولید به سوی دومه الجندل به منظور نبرد با اکید بن عبدالملک	پس از اینکه رسول خدا ﷺ با قبایل اطراف تبوک قرارداد صلح بست، خالد بن ولید را مأمور کرد تا به جنگ اکید بن عبدالملک، پادشاه دومه الجندل، برود. ^{۵۳}	۴۲

جدول ۲: اقدام‌های انجام شده توسط پیامبر ﷺ در غزوه خیبر

شماره	اقدام‌های گزارش شده در غزوه خیبر	مقوله محوری	گونه اقدام
۱	پیامبر ﷺ ... به یاران خود فرمان داد تا آماده جهاد شوند و... از مسلمانان و اعراب اطراف مدینه نیز خواست که اگر نیتشان جهاد است و نه به دست آوردن غنیمت، با آنها همراه شوند. ^{۵۴}	فراخوان عمومی برای شرکت در جهاد	نظامی

نظامی	مشخص کردن پرچم‌داران سپاه	پیامبر ﷺ ... رایب خود را به علی بن ابی طالب <small>رضی الله عنه</small> سپرد و رایبیتی به حباب بن منذر و رایبیتی نیز به سعد بن عباده داد. ^{۵۵}	۲
نظامی	همراه بردن زنان به منظور استفاده کردن از کمک‌های آن‌ها در غزوه	پیامبر ﷺ به گروهی از زنان اجازه داد تا برای معالجه زخمی‌ها و سایر کمک‌هایی که برای آن‌ها میسر بود، همراه سپاهیان عازم خیبر شوند. ^{۵۶}	۳
نظامی	تلاش در جهت تجهیز سپاه	پیامبر ﷺ سه اسب به نام‌های: لزاز، ظرب و سكب را همراه خود به خیبر برد. ^{۵۷}	۴
نظامی	تلاش در جهت تجهیز سپاه	پیامبر ﷺ یک جامه جلوباز را به ابوعبس بن جبر بخشید تا با فروش آن، خرج سفر خود به خیبر را تهیه کند. ^{۵۸}	۵
نظامی	حایل شدن میان یهودیان و هم‌پیمانانشان	رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> برای رفتن به خیبر، راهی را برگزید که میان یهود خیبر و قبیله غطفان که از هم‌پیمانان آنان بودند، حایل شود. ^{۵۹}	۶
نظامی	استفاده از اصل غافل‌گیری	پیامبر ﷺ سپاه را شبانه و بدون جلب توجه یهودیان، در کنار قلاع آنان فرود آورد و بدین ترتیب، صبح‌هنگام آنان را غافل‌گیر کرد. ^{۶۰}	۷
نظامی	فرستادن پیش‌آهنگ به سوی خیبر	پیامبر ﷺ عباد بن بشر و چند سوار را به عنوان پیش‌آهنگ به سوی خیبر فرستاد. ^{۶۱}	۸
نظامی	یافتن مکان مناسب برای لشکر	پیامبر ﷺ هنگام رسیدن به منطقه خیبر و قبل از شروع جنگ با آن‌ها، محمد بن مسلمه را احضار نمود و فرمود: «جای دورتر از حصارهای ایشان و خالی از رطوبت را در نظر بگیر؛ تا از دستبرد و شیبخون آن‌ها محفوظ باشیم.» ^{۶۲}	۹

نظامی	تهییج سپاه	درخواست پیامبر ﷺ از عبدالله بن رواحه برای رجزخوانی و به وجود آوردن سپاه، قبل از رسیدن به خیبر. ^{۶۳}	۱۰
نظامی	مقابله با جاسوسان یهودی	دستور پیامبر ﷺ به عباد بن بشر در مورد یکی از جاسوسان یهودیان که توسط او دستگیر شده بود؛ بدین مضمون که او را ببندد و نزد خود نگه دارد. ^{۶۴}	۱۱
اعتقادی - عبادی	ادای قرض	خواست پیامبر ﷺ از عبدالله بن ابی حدرد اسلمی مبنی بر ادای قرضش به یکی از یهودیان ساکن مدینه، پیش از رفتن به غزوه خیبر. ^{۶۵}	۱۲

جدول ۳: خطبه‌ها و سخنان ایرادشده توسط پیامبر ﷺ در غزوه تبوک

شماره	خطابه‌ها و سخنان گزارش شده در غزوه تبوک	مقوله محوری	گونه
۱	در جریان غزوه تبوک، مردی با شتر جوان و سرکشش به سوی تبوک به راه افتاد. شتر، او را انداخت و کشته شد. مردم فریاد زدند که شهید شهید. پیامبر ﷺ کسی را مأمور نمود تا ندا دهد: «کسی وارد بهشت نمی‌گردد؛ مگر مؤمن [یا نفس زکیه]. هیچ گنهکاری، وارد بهشت نمی‌شود.» ^{۶۶}	معاد	اعتقادی - عبادی
۲	رسول خدا ﷺ فرمود: آیا مژده‌ای به شما بدهم؟ گفتند: آری، ای رسول خدا! فرمود: «خداوند متعال دو گنج به من عنایت نموده است: گنج فارس و گنج روم. حق تعالی مرا با پادشاهانی یاری کرده که پادشاهان حمیرند. ایشان در راه خدا جهاد می‌کنند و از غنایم الهی می‌خورند.» ^{۶۷}	سخنان در مورد پیروزی مسلمانان بر دو امپراطوری روم و ساسانی	اجتماعی - سیاسی

اجتماعی - سیاسی	سفارش به قناعت (رهنمودهای اجتماعی - سیاسی)	بنا به روایتِ مردی از بنی‌عذره به نام «عدی»، پیامبر ﷺ در تبوک بر ناقه سرخی سوار شد و میان مردم حرکت کرده، فرمود: «ای مردم! دست خدا بالای دست بخشنده، دست بخشنده در وسط و دست گیرنده در زیر است. ای مردم! به قناعت بکوشید؛ حتی در جمع کردن هیزم.» آن‌گاه سه مرتبه فرمود: «خدایا! آیا تبلیغ کردم؟» ^{۶۸}	۳
اجتماعی - سیاسی	برابردانستن عمل کسانی که به غزوه تبوک رفته بودند، با کسانی که عذری موجه آنان را از شرکت در این غزوه بازداشته بود.	پیامبر ﷺ هنگام بازگشت سپاه از تبوک و در نزدیکی مدینه فرمود: «در مدینه گروه‌هایی هستند که هر مسیر و صحرائی را که شما پیمودید، آنان نیز با شما بودند.» گفتند: ای رسول خدا! آنان در مدینه‌اند؟ فرمود: «آری؛ ولی عذری موجه، آنان را از شرکت [در جنگ] بازداشت.» ^{۶۹} بنا به روایتِ واقدی، پیامبر ﷺ این سخن را پس از بازگشت به مدینه فرمود.	۴
اجتماعی - سیاسی	رهنمودهای اجتماعی - سیاسی	سخنرانی پیامبر ﷺ در سرزمین تبوک. ^{۷۰} این سخنرانی، در نخستین مقاله از این سری از مقالات به روش تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفت و مشخص شد که بیش از نیمی از جملات این سخنرانی، درباره معرفی ویژگی‌های پسندیده و ناپسند فردی - اجتماعی می‌باشد و در آن، هیچ چیزی از مسائل نظامی دیده نمی‌شود.	۵
اجتماعی - سیاسی	سفارش به نگهداشتن احترام همسران مردان جنگجو (رهنمودهای اجتماعی - سیاسی)	پیامبر ﷺ فرمود: «همسران مردان جنگجو و جهادکننده برای کسانی که در جهاد شرکت نکرده‌اند، چندان احترام دارند که مانند احترام مادرانشان است و اگر کسی از افرادی که به جهاد نرفته است، به زنان مجاهدان خیانتی روا دارد و یا رفت‌وآمدی با او بکند که همراه با سوء نیت باشد، روز قیامت به مرد مجاهد می‌گویند: این شخص به	۶

		زن تو نظر سوء داشته و خیانت کرده است؛ هر مقدار که می‌خواهی، از اعمال او برای خودت بگیر. چه خیال کرده‌اید!» ^{۷۱}	
اعتقادی - عبادی	توضیح در مورد چگونگی برخورد با پیامبران ﷺ و تشویق به عبرت گرفتن از سرگذشت گذشتگان	پیامبر ﷺ هنگام عبور از سرزمین ثمود در کنار چاه صالح، سپاهیان را مورد خطاب قرار داد و فرمود: «هیچ‌گاه از پیامبر خود تقاضای معجزه نکنید. قوم صالح، از پیامبر خود معجزه‌ای خواستند و ناقه - که معجزه آن حضرت بود - از این جوی آب می‌نوشید. روزی هم که می‌آمد و آب می‌آشامید، به همان اندازه که از آب نوشیده بود، شیر می‌داد. او را پی کردند و فقط سه روز مهلت داده شدند. معلوم است که وعده الهی، دروغ نیست. صدای آسمان، آن‌ها را فرو گرفت و هیچ‌کس از ایشان زیر پهنه آسمان باقی نماند، مگر اینکه نابود شد؛ غیر از مردی که در حرم کعبه بود و حرم کعبه، او را از عذاب الهی محفوظ داشت.» گفتند: ای رسول خدا! او چه کسی بود؟ فرمود: «ابو رغال، پدر ثقیف...» حضرت در ادامه، داستان ابو رغال را برای آنان نقل کرد. ^{۷۲}	۷
اعتقادی - عبادی	اهمیت پذیرش دو اصل توحید و نبوت	رسول خدا ﷺ ... فرمود: «گواهی می‌دهم که خدایی جز پروردگار یگانه نیست و من بنده و فرستاده اویم و گواهی می‌دهم که هرکس با حقیقت و از کنه دل خود به این امر معتقد باشد، خداوند او را از گرمی آتش قیامت حفظ می‌نماید.» ^{۷۳}	۸
اعتقادی - عبادی	ثواب صدقه در راه خدا	گویند که مردی نزد پیامبر ﷺ آمد و گفت: ای رسول خدا! چه صدقه‌ای از همه برتر است؟ فرمود: «هرچه در راه خدا باشد؛ هرچند سایه خیمه‌ای یا	۹

		خدمت خادمی یا تهیه مرکوب برای مردی دلیر و جنگ‌آور باشد. ^{۷۴}	
اعتقادی - عبادی	اهمیت پذیرش اصل توحید	رسول خدا ﷺ در راه رسیدن به تبوک، سپاهیان را مورد خطاب قرار داد و فرمود: «هرکس گواهی دهد خدایی جز خدای یکتا نیست و شریک و انبازی ندارد، خداوند پیکر او را بر آتش حرام می‌نماید.» ^{۷۵}	۱۰
اعتقادی - عبادی	ثواب روزه در راه خدا	رسول خدا ﷺ در جواب این سؤال که ثواب روزه‌ای که در راه خدا گرفته شود، چیست؟ بدین مضمون پاسخ داد: هرکس یک روز در راه خدا روزه بگیرد، جهنم به اندازه مسافت یکصد سال که به سرعت سیر کند، از او دور می‌شود. ^{۷۶}	۱۱
اعتقادی - عبادی	ذکر تفاوت نبوت پیامبر ﷺ با دیگر انبیا علیهم السلام	پیامبر ﷺ در تبوک و پس از فراغت از نماز شب... فرمود: چند چیز به من عطا شده که به پیامبران پیش از من عطا نشده است: اول: من برای همه مردم مبعوث شده‌ام؛ و حال آنکه انبیای دیگر برای قوم خود مبعوث می‌شده‌اند. دوم: تمام زمین برای من پاک و مسجد قرار داده شده و هر کجا وقت نماز فرا رسد، می‌توانم تیمم کنم و نماز بگذارم؛ و حال آنکه پیش از من، این کار را بزرگ می‌شمردند و نماز نمی‌گذازدند، مگر در کنیسه‌ها و صومعه‌ها. سوم: همه غنایم بر من حلال شده و می‌توانم از آن‌ها بهره‌مند گردم؛ و حال آنکه پیش از من، آن را حرام می‌دانستند. و دیگری که از همه مهم تر است. [حضرت این مطلب را سه بار تکرار کرد.] گفتند: ای رسول خدا! آن چیست؟ فرمود: به من گفته شده است که هرچه می‌خواهی، بخواه؛ البته پیامبران دیگر هم چیزی خواسته‌اند؛ اما خواسته من در مورد شما و برای کسانی است که شهادت دهند خدایی جز پروردگار نیست. ^{۷۷}	۱۲

جدول ۴: خطبه‌ها و سخنان ایرادشده توسط پیامبر ﷺ در غزوه خیبر

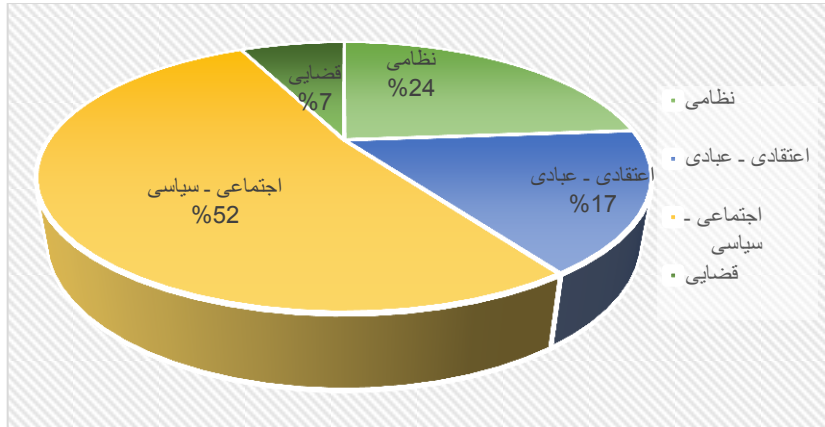
شماره	خطابه‌ها و سخنان گزارش شده در غزوه خیبر	مقوله محوری	گونه
۱	پیامبر ﷺ هنگامی که به خیبر رسید و چشم ایشان به قلعه‌های آن قریه افتاد، به لشکر دستور داد، بایستند. سپس، رو به آسمان کرد و این دعا را خواند: «ای پروردگار آسمان‌ها و آنچه آن‌ها بر آن سایه افکنده‌اند! و ای پروردگار زمین‌ها و آنچه در خود دارند! و ای پروردگار بادها و آنچه را پراکنده می‌کنند! ما از تو خیر این قریه و خیر اهل آن و خیر هرچه را در آن است، می‌طلبیم و از شر ساکنان آن و شر چیزهای که در آن است، به تو پناه می‌بریم.» سپس، حضرت رو به لشکریان کرده، فرمود: «به نام خدا پیش روید.» ^{۷۸}	دعا برای پیروزی	نظامی
۲	پیامبر ﷺ شبانه در کنار قلاع یهودیان فرود آمد و صبحگاه هنگامی که آن‌ها از قلعه بیرون آمده، سپاه اسلام را دیدند، سراسیمه فرار کردند. پیامبر ﷺ هنگامی که این صحنه را دید، فرمود: «الله اکبر، خیبر ویران آمد و ما چون به کنار قومی فرود آییم، بامداد کسانی که آنان را بیم داده‌اند، تباه است.» ^{۷۹}	دادن نوید پیروزی به سپاهیان	نظامی

۴. مقایسه میان اقدام‌های پیامبر ﷺ در دو غزوه تبوک و خیبر

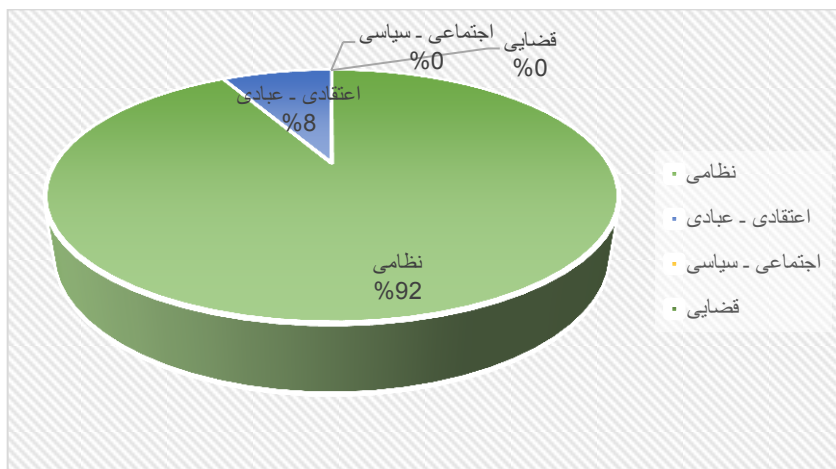
با توجه نکات ذکرشده در مورد اقدام‌های پیامبر ﷺ در دو غزوه تبوک و خیبر و تقسیم آن‌ها در چهار گونه رفتاری: «اعتقادی - عبادی»، «اجتماعی - سیاسی»، «فضایی» و «نظامی»، نتایج ذیل حاصل شد.

با توجه به جدول فوق، می‌توان گفت ۲۳/۸ درصد اقدام‌های پیامبر صلی الله علیه و آله در تبوک، نظامی، و ۷۶/۲ درصد آن، غیرنظامی است. این در حالی است که بیش از ۵۰ درصد کل این اقدام‌ها، در گونه رفتاری «اجتماعی - سیاسی» جای گرفته‌اند؛ اما در غزوه خیبر، حدود ۹۱/۶۶ درصد اقدام‌های پیامبر صلی الله علیه و آله، نظامی، و ۸/۳۳ درصد آن، غیرنظامی است.

اقدام‌های پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> در غزوه خیبر				اقدام‌های پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> در غزوه تبوک			
درصد	تعداد	گونه اقدام	ش	درصد	تعداد	گونه اقدام	ش
۸/۳۳	۱	اعتقادی - عبادی	۱	۱۶/۶۶	۷	اعتقادی - عبادی	۱
۰	۰	اجتماعی - سیاسی	۲	۵۲/۳۸	۲۲	اجتماعی - سیاسی	۲
۰	۰	قضایی	۳	۷/۱۴	۳	قضایی	۳
۹۱/۶۶	۱۱	نظامی	۴	۲۳/۸	۱۰	نظامی	۴

نمودار ۱: درصد فراوانی نوع اقدام‌های پیامبر ﷺ در غزوه تبوک

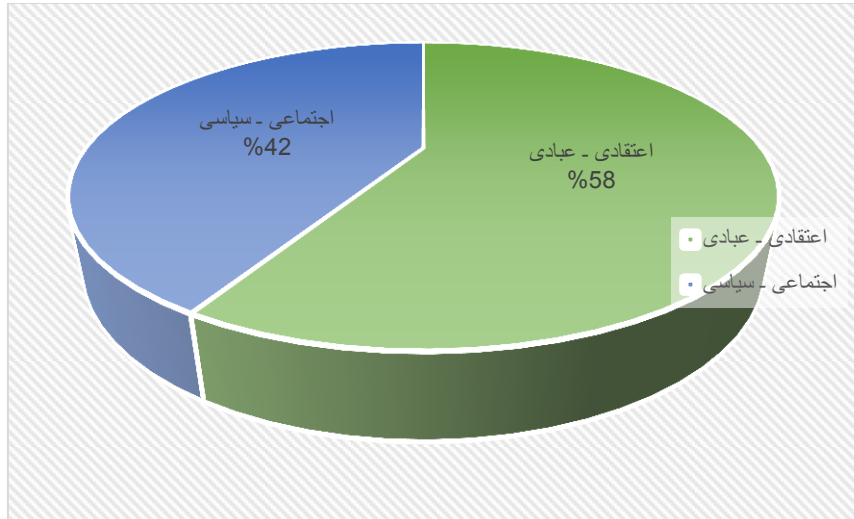
نمودار ۲: درصد فراوانی نوع اقدام‌های پیامبر ﷺ در غزوه خیبر

۵. مقایسه میان سخنان پیامبر ﷺ در دو غزوه تبوک و خیبر

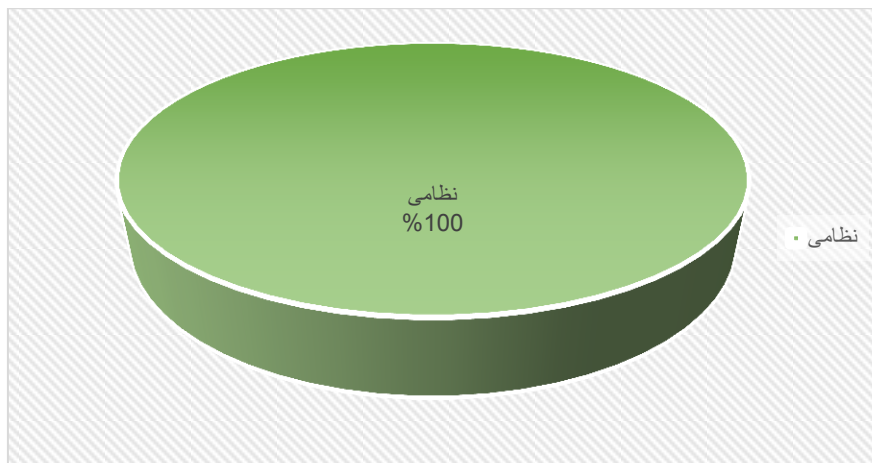
با توجه به نکات ذکر شده در مورد محتوای سخنان پیامبر ﷺ در دو غزوه تبوک و خیبر و تقسیم‌بندی آن‌ها در چهار گونه: اعتقادی - عبادی، اجتماعی - سیاسی، قضایی و نظامی، نتایج ذیل حاصل شد.

سخنان پیامبر ﷺ در غزوه خیبر				سخنان پیامبر ﷺ در غزوه تبوک			
درصد	تعداد	گونه اقدام	ش	درصد	تعداد	گونه اقدام	ش
۰	۰	اعتقادی - عبادی	۱	۵۸/۳۳	۷	اعتقادی - عبادی	۱
۰	۰	اجتماعی - سیاسی	۲	۴۱/۶۶	۵	اجتماعی - سیاسی	۲
۰	۰	قضایی	۳	۰	۰	قضایی	۳
۱۰۰	۲	نظامی	۴	۰	۰	نظامی	۴

این سخنان را می‌توان در دو دسته بزرگ‌تر به نام سخنان «نظامی» و «غیرنظامی» جای داد؛ بدین شکل که سه گونه اعتقادی - عبادی، اجتماعی - سیاسی و قضایی، زیرمجموعه گروه سخنان غیرنظامی قرا گیرند. بدین ترتیب، می‌توان گفت تمامی سخنان پیامبر ﷺ در خیبر، نظامی است و تمامی سخنان ایشان در تبوک، غیرنظامی است.

نمودار ۳: درصد فراوانی نوع سخنان پیامبر ﷺ در غزوه تبوک

نمودار ۱: درصد فراوانی نوع سخنان پیامبر ﷺ در غزوه خیبر

۶. نتیجه گیری

در این تحقیق، میان اقدامها و سخنان پیامبر صلی الله علیه و آله در غزوه تبوک و غزوه خیبر با استفاده از روش گونه‌شناسی مقایسه‌ای انجام شد که نتیجه آن، به شرح ذیل است. در غزوه تبوک، ۲۳/۸ درصد اقدامهای پیامبر صلی الله علیه و آله، نظامی است و ۷۶/۲ درصد این اقدامها، غیرنظامی است. این در حالی است که بیش از ۵۰ درصد کل این اقدامها را اقدامهای اجتماعی - سیاسی تشکیل می‌دهند؛ اما در غزوه خیبر، حدود ۹۲ درصد اقدامهای پیامبر صلی الله علیه و آله، رویکرد نظامی دارند. درباره سخنان و خطابه‌های آن حضرت در این دو غزوه نیز باید گفت که تمامی سخنان ایشان در غزوه خیبر، نظامی است و در غزوه تبوک، غیرنظامی است.

این نتیجه، بار دیگر درستی فرضیه این پژوهش را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد هدف اصلی غزوه تبوک، نظامی نبوده و پیامبر صلی الله علیه و آله در این غزوه، اهداف اجتماعی - سیاسی را پیگیری می‌نمود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. ولوی، علی‌محمد و سمیه بخشی زاده، «غزوه تبوک، حرکتی نظامی یا تدبیری سیاسی - اجتماعی»، تاریخ اسلام و ایران، بهار ۹۳، س ۲۴، ش ۲۱، پیاپی ۱۱۱.
۲. باردن، لورنس، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵، ص ۲۹.
۳. هولستی، ال.آر، تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۳، ص ۸۶.
۴. اثر ابو عبدالله محمد بن عمر واقدی که در سال ۱۳۰ هـ.ق در اواخر خلافت مروان بن محمد در مدینه متولد شد؛ به نظر می‌رسد، واقدی از سنین جوانی، بلکه نوجوانی، درباره کسب معلومات مربوط به سیره و جنگ‌های پیامبر ﷺ سخت کوشش می‌کرده است. بیشتر مراجع، موضوع توجه واقدی به جمع‌آوری اخبار و احادیث و روایات مختلف مربوط به سیره را ذکر نموده، به کوشش او در این راه تصریح کرده‌اند. مرگ او را به اختلاف در سال‌های ۲۰۶، ۲۰۷ و ۲۰۹ هـ.ق دانسته‌اند.
۵. اثر ابو عبدالله محمد بن سعد بن منیع، مشهور به کاتب واقدی، مورخ و سیره‌نویس مشهور بغدادی، متولد ۱۶۸ هـ.ق و متوفای ۲۳۰ هـ.ق.
۶. اثر ابن هشام که از مهم‌ترین نسابه‌های معروف و از بزرگان علمای تاریخ و جغرافیا و ادب در سده سوم هجری است.
۷. اثر احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح. وی به عنوان کاتب و اخباری، شهرت دارد. لقب نخست، اشاره به شغل دبیری در دربار عباسی است و لقب دوم، به اعتبار مورخ بودن و آشنایی او با اخبار تاریخی است. تاریخ تولد وی، دانسته نیست؛ اما یاقوت حموی تاریخ وفاتش را سال ۲۸۴ هـ.ق ذکر می‌کند.
۸. اثر احمد بن یحیی بن جابر بن داوود، کاتب، شاعر، مترجم، تاریخ‌نگار و نسب‌شناس بزرگ سده ۳ هـ.ق.

۹. اثر محمدبن جریر طبری. او در سال ۲۲۴ هـ ق در آمل، یکی از شهرهای سرزمین طبرستان (مازندران فعلی) متولد شد. از این رو، وی را در انتساب به محل تولدش، «طبری» می‌گویند. طبری برای کسب علم، به شهرهای: ری، بغداد، بصره، واسط، کوفه، شام و مصر سفر کرد و نهایتاً در بغداد استقرار یافت و تا پایان عمر نیز همان‌جا زیست. وفات وی، در سال ۳۱۰ هـ ق در سن ۸۴ سالگی در بغداد روی داد.

۱۰. ولوی، علی محمد و هدیه تقوی، «سنخ‌شناسی و تبیین رفتاری صحابه پیامبر ﷺ در غزوه تبوک بر اساس سوره توبه»، پژوهش‌نامه علمی - پژوهشی تاریخ تمدن اسلامی، بهار ۹۱، س ۴۵، ش ۱.

۱۱. الشویعر، محمدبن سعد، «غزوه تبوک وما فیها من المعجزات»، البحوث الاسلامیة، س ۱۴۱۹، ش ۵۶.

۱۲. یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ششم، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۴۲۹؛ طبری، محمدبن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر، پنجم، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۱۲۳۳؛ ابن هشام، زندگانی محمد ﷺ پیامبر اسلام، ترجمه سید هاشم رسولی، تهران: انتشارات کتابچی، پنجم، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۳۲۳؛ ابن سعد، محمد، طبقات الکبری، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: انتشارات فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۶۱؛ واقدی، محمدبن عمر، تاریخ جنگ‌های پیامبر ﷺ، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹، ص ۷۵۴.

۱۳. یعقوبی، پیشین، ص ۴۲۹؛ ابن سعد، پیشین، ص ۱۶۱؛ واقدی، پیشین، ص ۷۵۴.

۱۴. طبری، پیشین، ص ۱۲۳۱ - ۱۲۳۲؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۲۱؛ ابن سعد، پیشین، ص ۱۶۱ - ۱۶۳؛ واقدی، پیشین، ص ۷۵۴.

۱۵. واقدی، پیشین، ص ۷۶۶.

۱۶. همان، ص ۷۵۷.

۱۷. همان، ص ۷۵۸.

۱۸. ابن سعد، پیشین، ص ۱۶۱ - ۱۶۲؛ واقدی، پیشین، ص ۷۶۳.
۱۹. واقدی، پیشین، ص ۷۶۴.
۲۰. همان، ص ۷۹۰ - ۷۹۱.
۲۱. یعقوبی، پیشین، ص ۴۳۰؛ طبری، پیشین، ص ۱۲۳۶؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۲۷، واقدی، پیشین، ص ۷۶۸.
۲۲. واقدی، پیشین، ص ۷۹۲.
۲۳. همان، ص ۷۹۲ - ۷۹۳.
۲۴. همان، ص ۷۸۷.
۲۵. طبری، پیشین، ص ۱۲۳۶ - ۱۲۳۷؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۲۷ - ۳۲۸؛ واقدی، پیشین، ص ۷۶۹.
۲۶. طبری، پیشین، ص ۱۲۳۸ - ۱۲۳۹؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۳۰؛ واقدی، پیشین، ص ۷۶۴ - ۷۶۶.
۲۷. طبری، پیشین، ص ۱۲۳۷؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۲۸؛ واقدی، پیشین، ص ۷۶۱.
۲۸. طبری، پیشین، ص ۱۲۴۰؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۳۲ - ۳۳۳؛ واقدی، پیشین، ص ۷۷۱ - ۷۹۱.
۲۹. ابن هشام، پیشین، ص ۳۲۲ - ۳۲۳.
۳۰. طبری، پیشین، ص ۱۲۴۱ - ۱۲۴۲؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۳۴؛ واقدی، پیشین، ص ۷۹۶ - ۷۹۸.
۳۱. یعقوبی، پیشین، ص ۴۳۰؛ طبری، پیشین، ص ۱۲۳۲؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۲۲، واقدی، پیشین، ص ۷۵۵ - ۷۵۶.
۳۲. یعقوبی، پیشین، ص ۴۳۰؛ واقدی، پیشین، ص ۷۹۳ - ۷۹۶.
۳۳. طبری، پیشین، ص ۱۲۳۳؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۲۴؛ ابن سعد، پیشین، ص ۱۶۱؛ واقدی، پیشین، ص ۷۵۸.

۳۴. واقدی، پیشین، ص ۷۷۶.
۳۵. طبری، پیشین، ص ۱۲۳۳ - ۱۲۳۴؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۲۴؛ ابن سعد، پیشین، ص ۱۶۱؛ واقدی، پیشین، ص ۷۵۸.
۳۶. واقدی، پیشین، ص ۷۷۵.
۳۷. همان، ص ۷۷۱.
۳۸. همان، ص ۷۶۳.
۳۹. همان، ص ۷۶۱.
۴۰. یعقوبی، پیشین، ص ۴۳۰؛ بلاذری، ابوالحسن احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران: نشر نقره، ۱۳۳۷، ص ۸۹؛ طبری، پیشین، ج ۴، ص ۱۲۳۹؛ ابن هشام، پیشین، ج ۲، ص ۳۳۱؛ واقدی، پیشین، ص ۷۸۵ - ۷۸۶.
۴۱. بلاذری، پیشین، ص ۸۹؛ طبری، پیشین، ج ۴، ص ۱۲۳۹؛ ابن هشام، پیشین، ج ۲، ص ۳۳۱؛ واقدی، پیشین، ص ۷۸۶.
۴۲. بلاذری، پیشین، ص ۸۹ - ۹۰؛ واقدی، پیشین، ص ۷۸۶.
۴۳. طبری، پیشین، ج ۴، ص ۱۲۳۴؛ ابن هشام، پیشین، ج ۲، ص ۳۲۵.
۴۴. یعقوبی، پیشین، ج ۱، ص ۴۳۰؛ طبری، پیشین، ج ۴، ص ۱۲۳۴؛ ابن هشام، پیشین، ج ۲، ص ۳۲۴.
۴۵. طبری، پیشین، ج ۴، ص ۱۲۳۴ - ۱۲۳۵؛ ابن هشام، پیشین، ج ۲، ص ۳۲۵ - ۳۲۶؛ واقدی، پیشین، ص ۷۶۰ - ۷۶۱.
۴۶. واقدی، پیشین، ص ۷۶۶.
۴۷. طبری، پیشین، ج ۴، ص ۱۲۳۷؛ ابن هشام، پیشین، ج ۲، ص ۳۲۹؛ واقدی، پیشین، ص ۷۶۱ - ۷۶۲.
۴۸. ابن هشام، پیشین، ج ۲، ص ۳۳۳؛ ابن سعد، پیشین، ج ۲، ص ۱۶۲ - ۱۶۳؛ واقدی، پیشین، ص ۷۹۸ - ۸۰۴.

۴۹. واقدی، پیشین، ص ۷۶۲ - ۷۶۳.
۵۰. همان، ص ۷۵۹.
۵۱. همان، ص ۷۷۶.
۵۲. ابن سعد، پیشین، ج ۲، ص ۱۶۲؛ واقدی، پیشین، ص ۷۸۸.
۵۳. بلاذری، پیشین، ص ۹۰ - ۹۳؛ طبری، پیشین، ص ۱۲۳۹ - ۱۲۴۰؛ ابن هشام، پیشین، ص ۳۳۱ - ۳۳۲؛ ابن سعد، پیشین، ص ۱۶۲؛ واقدی، پیشین، ص ۷۸۱ - ۷۸۳.
۵۴. ابن سعد، پیشین، ص ۱۰۴؛ واقدی، پیشین، ص ۴۸۲.
۵۵. ابن سعد، پیشین، ص ۱۰۴ - ۱۰۵؛ واقدی، پیشین، ص ۴۹۴.
۵۶. ابن هشام، پیشین، ص ۲۳۴؛ واقدی، پیشین، ص ۵۲۴.
۵۷. واقدی، پیشین، ص ۵۲۵.
۵۸. همان، ص ۴۸۳.
۵۹. ابن هشام، پیشین، ص ۲۲۵؛ طبری، پیشین، ج ۳، ص ۱۱۴۵؛ واقدی، پیشین، ص ۴۸۶.
۶۰. ابن سعد، پیشین، ص ۱۰۴؛ ابن هشام، پیشین، ص ۲۲۴؛ واقدی، پیشین، ص ۴۸۴ - ۴۸۵.
۶۱. واقدی، پیشین، ص ۴۸۷.
۶۲. همان، ص ۴۹۰.
۶۳. ابن هشام، پیشین، ص ۲۲۳؛ واقدی، پیشین، ص ۴۸۵ - ۴۸۶.
۶۴. واقدی، پیشین، ص ۴۸۷ - ۴۸۸.
۶۵. همان، ص ۴۸۲ - ۴۸۳.
۶۶. همان، ص ۷۵۷.
۶۷. همان، ص ۷۷۰.
۶۸. همان، ص ۷۷۴.
۶۹. ابن سعد، پیشین، ص ۱۶۴؛ واقدی، پیشین، ص ۸۰۴.
۷۰. واقدی، پیشین، ص ۷۷۳ - ۷۷۴.

۷۱. همان، ص ۷۷۷.

۷۲. همان، ص ۷۶۷ - ۷۶۸.

۷۳. همان، ص ۷۹۱.

۷۴. همان، ص ۷۸۷.

۷۵. همان، ص ۷۷۳.

۷۶. همان، ص ۷۷۷.

۷۷. همان، ص ۷۷۸.

۷۸. ابن هشام، پیشین، ص ۲۲۴؛ واقدی، پیشین، ص ۴۸۸.

۷۹. ابن سعد، پیشین، ص ۱۰۴؛ ابن هشام، پیشین، ص ۲۲۴؛ واقدی، پیشین، ص ۴۸۹.